

Өнегелі
мір

МҰХТАР ӘУЕЗОВ

ҚАЗАҚ
УНИВЕРСИТЕТІ
ҚАСПА УИ

Ө Н Е Г Е Л І   Ө М І Р

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

**МҰХТАР
ӘУЕЗОВ
ӨНЕГЕЛІ ӨМІР**

Алматы
«Қазақ университеті»
2017

Ауэзов

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Ғылыми кеңесінің шешімімен
бекітілген*

Бас редактор: Ғ.М. Мұтанов
Орынбасарлары: Б.Ө. Жақып
З.А. Мансұров
Жауапты хатшы: Н.Е. Қопабаева

Редакциялық жұмыс тобы:
М. Әуезов
Д. Қонаев
Ө. Әбдиманұлы
С. Дәрібайұлы

Редакторлар: А. Ермаханова
З. Рахымбаева
Беттеген: Н. Қопабаева
Мұқабасын көркемдеген: Н. Нұрәділ

Редакция мекенжайы:
Алматы қ., Әл-Фараби даңғ., 71,
«Қазақ университеті» баспа үйі
тел.: 221-11-74

**Республикалық «Өнегелі өмір»
сериялық кітап редакциясы
қоғамдық кеңесінің мүшелері**

Кеңес төрағасы: О.О. Сүлейменов

Әбдіжәміл Нұрпейісов
Әбілфайыз Ыдырысов
Болат Кемеков
Кенжеғали Сағадиев
Көпжасар Нәрібаев
Қуаныш Сұлтанов
Мәулен Әшімбаев
Мұрат Әуезов
Мұрат Жұрынов
Мұхтар Құл-Мұхаммед
Мырзатай Жолдасбеков
Нұрлан Оразалин
Роллан Сейсенбаев
Сағымбай Қозыбаев
Сауытбек Абдрахманов
Сейіт Қасқабасов
Сергей Терещенко
Сұлтан Сартаев
Төлеген Қожамқұлов
Уахит Шәлекенов

Арнаулы шығарылым

ӘОЖ 821.512.122.3

КБЖ 83.3 (5Қаз)

Ә 82

*Баспаға әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың
Редакциялық-баспа кеңесімен ұсынылған*

Әуезов М.

Ә 82 *Өнегелі өмір* / ред. басқ. Ғ.М. Мұтанов. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. Арнаулы шығарылым. – 375 б., сур.

ISBN 978-601-04-2847-8

Бұл кітап қазақ әдебиетінің алыптарының бірі, «Абай жолы» роман-эпопеясымен күллі қазақ халқын әлемге танытқан ұлы жазушы, шебер аудармашы, ұлағатты ұстаз, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚазКСР Ғылым академиясының академигі М.О. Әуезовке арналады. Кітапта қаламгердің әр жылдардағы ғылыми-зерттеу мақалаларымен қатар сапар жазбалары, көркем шығармаларынан үзінді, мұрағат құжаттары, фотосуреттері, шәкірттері мен замандастарының ыстық лебізі, шетел қаламгерлерінің пікірі топтастырылған.

Кітап ұстаздарға, студенттер қауымына, магистранттар мен көпшілік оқырманға арналған.

ӘОЖ 821.512.122.3

КБЖ 83.3 (5Қаз)

ISBN 978-601-04-2847-8

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017

Құрметті оқырман!

Білім мен ғылымның қара шаңырағы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы «Қазақ университеті» баспа үйі дайындаған «Өнегелі өмір» сериясының бұл арнаулы шығарылымы қазақ әдебиетінің алып бәйтерегі, ұлтымыздың аяулы перзенті, академик-жазушы Мұхтар Әуезовке арналып отыр. Мұрасы мұхиттай терең кемеңгер жазушы, ғұлама ғалым М. Әуезовтің өмір жолы университетімізбен тікелей байланысты болғанын әрқашан мақтан етеміз. Академик-жазушы университетіміздегі қазақ әдебиеті кафедрасының негізін қалауда зор еңбек сіңіріп, «Абайтану», «Қазақ фольклоры» секілді пәндерден дәріс оқыды. Абайтанудың ғылыми мектебін қалыптастырып, ұлт руханиятының жыршысына айналған дарынды шәкірттер тәрбиеледі.

Елді сүюдің, адал қызмет етудің ғажап үлгісін көрсеткен Мұхтар Әуезов қаламынан дәуір шежіресін көркем сөзбен кестелеп, әдебиетіміздің ары мен абыройын асқақтатқан «Абай жолы», «Қилы заман», «Көксерек», «Қараты сұту» сынды ғажап туындылар шықты. Әуезовтің әр кейіпкері өз оқырманымен біте қайнасып, замана дидарын дәл жеткізе білді. А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, М. Дулатов т.б. секілді алаш арыстарының арман-мүддесі М. Әуезов қаламынан туған мақалалар мен зерттеулерде айқын көрінді. «Адамдық негізі – әйел», «Япония», «Ғылым», «Манас» – қырғыз халқының батырлық эпосы» секілді еңбектерінде тек қазақ халқының ғана емес, тұтас түркі әлемінің бағыт-бағдарына, ұстанар жолына қатысты тұжырым жасалынды. Ғұлама ғалымның халық ауыз әдебиетіне, қазақ әдебиетінің тарихына, манастануға және басқа да іргелі тақырыптарға қатысты зерттеулері мен тұжырымдары күні бүгінге дейін теориялық негіздеме ретінде басшылыққа алынып келеді.

Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің пьесалары қазақ театр өнерінің қалыптасып, кең қанат жаюына зор үлес қосты. Қазақ сахна өнерінің алғашқы қойылымы болып тарих шежіресіне жазылған «Еңлік-Кебектен» бастап, күні бүгінге дейін көрерменнің көзайымына айналып келе жатқан «Абай», «Айман-Шолпан», «Қарақытшақ Қобыланды», «Қарагөз» секілді шығармалары әлі де талай ұрпаққа рухани азық болары хақ.

Қазақ әдебиетінің темірқазығына айналған Мұхтар Әуезов шығармалары – ұлт әдебиетінің ғана емес, тұтас әлем әдебиеті мен

**ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДОКТОРЫ,
ПРОФЕССОР, ҚАЗАҚСТАН ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ
АКАДЕМИГІ МҰХТАР ОМАРХАНҰЛЫ ӘУЕЗОВТИҢ
ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ**

- 1897 Мұхтар Омарханұлы Әуезов 28 қыркүйекте Шығыс Қазақстан облысының Абай ауданындағы Бөрілі деген жерде дүниеге келеді.
- 1908 Семейдегі Камалиддин хазірет медресесінде оқып, одан кейін орыс мектебінің дайындық курсына ауысады.
- 1910 Семей қалалық бес кластық орыс қазына училищесіне оқуға түсіп, соңғы класында оқып жүргенде «Дауыл» атты алғашқы шығармасын жазады.
- 1917 маусым айында Ойқұдық деген жерде «Енлік-Кебек» пьесасын сахнаға шығарады.
- 1928 Орта Азия мемлекеттік университетінің аспирантурасына қабылданады әрі Қазақ ағарту институтында сабақ береді.
- 1934–1961 С.М. Киров атындағы ҚазМУ-да ұстаздық қызмет атқарады;
- 1941 «Абай» романын жазып бітіреді.
- 1943 қыркүйек айынан бастап Қазақ мемлекеттік университеті қазақ әдебиеті кафедрасына профессор болып орналасып, өмірінің соңына дейін сонда дәріс оқиды;
- 1946 «Абай» романының екінші кітабын жазып бітірді. Қазақстан Ғылым академиясы құрылғанда, оның толық мүшесі (академик, №1 куәлік) болып сайланады, филология ғылымдарының докторы, профессор атағы берілді.
- 1947 «Абай» романы жарық көрді.
- 1950 роман-эпопеяның «Ақын аға» аталатын үшінші кітабы жарық көрді.
- 1954 «Абай жолы» роман-эпопеясын түпкілікті аяқтайды.
- 1955–1957 алты томдық таңдамалы шығармалары басылып шығады.
- 1959 Төрт томдық «Абай жолы» роман-эпопеясы үшін Лениндік сыйлықтың лауреаты атанды;
- 1961 27 маусымда Мұхтар Омарханұлы Әуезов Мәскеу қаласындағы ауруханада қайтыс болды. Кезінде жазушының өзі басшылық жасаған әдеби бірлестік осы жылдан бастап «Әуезов атындағы әдеби бірлестік» деп аталып, оның өмірін, шығармашылық қызметін, ұстаздық ұлағатын тану мен танытудың үлкен мектебіне айналды.

Мазмұны

Бас редактордың кіріспе сөзі	5
Әуезов Мұхтар Омарханұлы	7
Әбдманұлы Ө. Сөз өнерін құдірет тұтқан ғұмыр	12
Мұрағат құжаттары	21

**Мақалалар, хаттар,
шығармалар**

Автобиография	30
Япония	34
Адамдық негізі – әйел	41
Ғылым	44
Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі	47
«Манас» – героическая поэма киргизского народа	58
Қазақ халқының ұлы акыны	63
...Мағжанды сүйемін!	83
Жаңа Индия жаңалықтарынан	83
Жыл келгендей жаңалық сеземіз	90
Көксерек	99
Красавица в трауре	125

Кеменгер

Мүсірепов Ғ. Біздің ұлы жазушымыз	138
Шәріпов Ә. Мұханның екі аманаты	145
Мұхамедханұлы Қ. Мұхтар кешкен қилы заман	149
Әлімқұлов Т. Өмірді сүйген суреткер	158
Ахтанов Т. Сөз сикыршысы	169
Нұрпейісов Ә. Ұлылық үлгісі	171
Қабдолов З. Бүтін бітім	173
Қирабаев С. Зар заман шындығы	181
Елеукенов Ш. Мағжан мен Мұхтар	188
Әуезова Л. «Абай жолындағы» тарихи өрім ерекшеліктері	204
Сәтбаева Ш. Әуезов және Мәскеу университеті	208
Мырзахметов М. Мұхтар Әуезов ғұмырының ташкенттік кезеңі	217

Жүнісов С. Мұхаңа өмір бойы шәкірт боп қаламыз.....	223
Кекілбайұлы Ә. Дәуірдің дара тұлғасы.....	229
Жұмаділов Қ. Алаштың асыл тұяғы	237
Сүлейменов А. Болмыспен бетпе-бет	239
Жолдасбеков М. Ұлы ұстаз.....	247
Досжанов Д. Әуезов абақтыға не үшін қамалды?.....	251
Ауэзов М. Воплотивший степь в бессмертном слове	260
Калижан У. Студенческий Петербург Ауэзова	273
Жұртбай Т. Жалғыздың жанталасы	294
Ананьева С. Право на творческую свободу	303
Жақып Б. Қоңыр.....	328

**М. Әуезов туралы
шетел қаламгерлерінің пікірі**

Айтматов Ш. Екі түрлі асылым бар.....	332
Ғамзатов Р. Мұхтар аға.....	334
Пужоль К. Мухтар Ауэзов – зеркало своего времени, алхимик будущего... ..	335
Арагон Л.	339
Фехер Пал Е. Восток без мифов.....	340
Погодин Н. Біз үшін Әуезов – екінші Абай.....	343
Стиль А.	344
Вынту В. Революция и биография Мухтара Ауэзова	345
Матип Б.....	350
Лемерсье-Келькежей Ш. Мухтар Ауэзов – символ национального духа	350
Корнейчук А. Ересен талант	355
Виннер Т. Мухтар Ауэзов.....	357
Борис М. Книга для размышлений.....	361
Фишлер А. Мухтар Ауэзов – певец степи	362
Курелла А.	366
Мұхтар Әуезовтің мақалалары мен зерттеулері.....	367
Мұхтар Әуезовтің есімімен аталады... ..	371
Филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан ҒА академигі Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдері.....	372

Мұхтар Әуезов

ӨНЕГЕЛІ ӨМІР

Арнаулы шығарылым

ИБ №11227

Басуға 26.09.2017 ж. қол қойылды. Пішімі 60x84^{1/16}.
Көлемі 25,875 б.т. Тапсырыс №4522. Таралымы 500 дана.
Сандық басылыс. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі
050040, Алматы қ., Әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспаханасында басылды

Өмірхан ӘБДИМАНҰЛЫ,

*филология және әлем тілдері факультетінің деканы,
филология ғылымдарының докторы, профессор*

СӨЗ ӨНЕРІН ҚҰДІРЕТ ТҮТҚАН ҒҰМЫР

XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің классигі, академик-жазушы Мұхтар Омарханұлы Әуезов – қазақ әдебиетінің өркендеуіне өлшеусіз үлес қосқан ұлы тұлға болуымен бірге, қазақ әдебиеті тарихын зерттеуді жолға қойған ғұлама ғалым, жоғары мектеп шәкірттеріне дәріс оқыған ұлағатты ұстаз. Ол 1943 жылдан өмірінің соңына дейін Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультеті қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры ретінде ұстаздық қызмет етіп, жазушылықпен бірге ұстаз-ғалым ретінде жас ұрпақты тәрбиелеуге зор еңбек сіңірді. Ауыз әдебиеті, әдебиет тарихына қатысты ғылыми маңызы жоғары көптеген еңбектер жазды. «КСРО халықтары әдебиетінен», «Қазақ фольклоры», «Абайтану» пәндерінен дәріс оқып, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Жоғары мектепке арналған «Қазақ әдебиетінің тарихы (Фольклор)» (I том, 1950), академик-жазушы С. Мұқановпен бірігіп «Қазақ совет әдебиетінің очеркі» (1957) кітабын шығарды. Орта мектепке арналған оқулықтар жазуға қатысты. Жоғарыда аталған өзі оқыған пәндердің оқу жоспарларын жасап, осынау жалпы курстар мен арнаулы курстарды оқытудың ғылыми-әдістемелік жүйесін жасап шықты. Сонымен бірге қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу мен абайтанудың ғылыми мектебін қалыптастырды.

Мұхтар Омарханұлы Әуезов 1897 жылы 28 қыркүйекте қазіргі Семей облысының Абай ауданында (бұрынғы Шыңғыс болысы) дүниеге келген. Оның атасы Әуез – ақын Абаймен сыйлас, дос-жаран болған адам. Бала Мұхтар атасы Әуездің тәрбиесінде өсіп, сауатын Абайдың қолжазба өлеңдерін оқып, жаттаумен ашқан. Мұхтар – сөз өнерінің құдіретін Абай поэзиясы арқылы ұғынған талант иесі.

Алдымен ауыл мектебінен оқыған Мұхтар оқуын Семейдегі мұсылман медресесінде жалғастырады. 1908 жылы 11 жасында Семейдегі бес сыныптық орыс гимназиясына оқуға түседі. Одан соң төрт жылдық мұғалімдер семинариясын бітіреді. Сол жылдары зерек ойлы талапты жас оқуын жақсы оқып, тиянақты білім алуымен қатар орыс, батыс әдебиетін қызыға оқып, мейірін қандыра су-

сындап, әдебиеттің көркемдік әлеміне тұшына бойлап, өзі де әдеби шығармашылыққа алғашқы талпыныстар жасайды.

1918 жылы ол кейінгі қазақ әдебиеті классиктерінің бірі Ж. Аймауытовпен бірге «Абай» журналының жарық көруіне елеулі еңбек сіңіреді. Болашақ қазақ әдебиеті классигінің баспасөз бетін көрген тұңғыш «туындысы» – «Сарыарқа» газетінде жарияланған «Адамдық негізі – әйел» атты мақала болса, алғашқы көлемді көркем шығармасы – 1917 жылы жазылған «Енлік–Кебек» пьесасы. 1922 жылы ол бұл шығарманың драматургиялық көркемдік болмысын жетілдіре өңдеп, жанадан қайта жазып шығады.

Мұхтар Әуезов 1920 жылы Семейдегі «Қазақ тілі» газетінің жауапты редакторы болады. Сол жылы басты мақсаты руханияттық-ағартушылық, әдеби-мәдени іс-шараларды ұйымдастыру болып табылатын «Ес аймақ» қоғамын құрады. Осы «Ес аймақ» қоғамы көркемөнерпаздар үйірмесінің мүшелері – Мұханның «Ел ағасы», «Бәйбіше-тоқал», «Енлік–Кебек» сынды шығармаларының алғашқы қойылымын жүзеге асырушылар.

М. Әуезов 1922 жылы Ташкент мемлекеттік университетінде тыңдаушы болады. 1923 жылы Санкт-Петербург университетіне ауысып, оның филология факультетін 1928 жылы тамамдайды. Одан соң 1930 жылы Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университеті шығыс факультетінің аспирантурасын бітіреді.

1930 жылы 17 қыркүйекте алашшыл ұлтшылдар ұйымының мүшесі деген айып тағылып, қамауға алынған М. Әуезов Ташкентте ұсталып, Алматы түрмесіне қамалады. 1932 жылы 10 мамырда ашық хат жазып, «қателігін» мойындаған жазушы 22 мамырда түрмеден босатылады.

1920–30 жылдар аралығында жас жазушының қаламы қанаттанып, шығармашылық шабыты қуаттана түседі. Жиырмасыншы жылдары ол көптеген мақалалар жазып, әңгіме және драмалық шығармаларымен таныла бастайды. Оның «Қорғансыздың күні», «Қыр суреттері», «Қыр әңгімелері», «Үйлену», «Сөніп-жану» т.б. әңгімелері 20-жылдарда жазылып, «Сыбанның моласында», «Текшенің баурайында», «Заман еркесі», «Кім кінәлі?» әңгімелері Ташкенттегі «Шолпан», «Сана» журналдарында жарық көреді. Сол жылдары М. Әуезов Семейде «Таң» журналын шығарушылардың бірі болады. Осы журналда жазушының «Жетім», «Барымта», «Кінәшіл бойжеткен», «Қаралы сұлу», «Ескілік көленкесінде» әңгімелері жарияланады.

Оның қазақ әдебиетіндегі соны құбылыс іспетті, озық үлгідегі туындылары ретінде танылатын «Қорғансыздың күні» әңгімесі, «Қараш-қараш оқиғасы» повесі осы жылдары жеке кітап боп басылып шығады. 1930 жылдардан кейінгі Қазақ драма театрының әдеби бөлімін басқарған тұстарда «Еңлік-Кебек» пьесасынан кейінгі «Бәйбіше-тоқал», «Қарагөз» тәрізді драмалық шығармалары театр репертуарынан тұрақты орын алды. М. Әуезов драматургиялық шығармаларында «Қарагөз» трагедиясының орны бөлек. Ол – 1926 жылы Қазақ театры ашылар тұста драмалық шығармаларға жарияланған бәйгеде бірінші орын алған туынды.

XX ғасырдың отызыншы жылдарынан бастап М. Әуезов бірыңғай кәсіби жазушылықпен айналысып, шығармашылық еңбекке түбегейлі бет бұрады. Ел аралап, жер көріп, ел тарихына, ұлт тағдырына қатысты көптеген зерттеулер жүргізіп, оны өзінің жазушылық еңбегіне шығармашылықпен пайдаланады. Орыс және батыс классикалық әдебиетін зерделей қарастырып, әдеби зерттеулермен айналыса бастайды.

Жазушы 1928 жылдың басында «Қилы заман» повесін жазып бітіреді. Повесть сол жылы Қызылордадағы баспадан жарық көрді. Қазақ халқының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің тарихи шындығы көркем бейнеленген бұл шығарма сол тұста қатты сынға ұшырап, әдеби шығармашылықтың «ақтандағына» айналғанды. «Қилы заман» содан дәл 44 жылдан кейін қырғыз жазушысы Шыңғыс Айтматовтың қолдауымен, 1972 жылы Мәскеудегі «Новый мир» баспасынан жарық көрді.

30-жылдар М. Әуезов шығармашылығында драматургия жанры үшін жемісті жылдар болды. Олардың ішінде «Түнгі сарын», «Айман-Шолпан», «Тартыс», «Тастүлек», «Қобыланды», «Хан Кене» сынды озық драматургиялық шығармалар бар. Бұл саладағы биік табысқа жетудің негізі жазушының әлем драматургиясын жетік білуінен еді. Ол аударған У. Шекспирдің «Отеллосы» мен «Асауға тұсауы», Н. Гогольдің «Ревизоры», т.б. ең шебер аудармалар ретінде бағаланды. Олар өз кезінде М. Әуезовтің драматург ретінде қалыптасуына зор әсерін тигізгені шындық.

1936 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде «Татьянаның сахарадағы әні» атты әңгімесін жариялаудан кейін, М. Әуезов шығармасындағы Абай дәуірі басталды. Алдымен «Абай» трагедиясы жазылды. Онан соң 15 жыл жазған 4 кітаптан тұратын әлемге әйгілі «Абай жолы»

дүниеге келді. «Абай» романына 1949 жылы Сталиндік сыйлық, «Абай жолы» эпопеясына 1959 жылы Лениндік сыйлық берілді. Бұл 4 томдық роман-эпопея – Қазақ әдебиетінің әлем мойындаған үлкен жеңісі. М. Әуезов 1961 жылы дүниеден озды.

Мұхтар Әуезовтің алғашқы әңгімесі – «Қорғансыздың күні». «Қорғансыздың күні» әңгімесінде зорлықшыл Ақан болыс пен оның атқосшысы Қалтайдың күндерін әрең көріп отырған жетім-жесірге көрсеткен қорлығы мен зорлығы шынайы суреттеледі. Жас қыз Ғазизаға жасалған жан түршігерлік хайуанға тән іс-әрекет уақыт, қоғам шындығының нақты айғағы іспетті көркемдік шешім арқылы ашылған. Замана құрбанына айналған қорғансыздар тақырыбы оның өзге де шығармаларына арқау болды. «Жуандық», «Ескілік көленкесі», «Жетім», «Кім кінәлі?», т.б. әңгімелерінде қорғансыз жандар тағдыры суреттеледі. М. Әуезов теңсіздікті, әділетсіздікті басты кейіпкерлердің әрекетін, мінез-құлқын көрсету арқылы ғана емес, ішкі жан дүниесіне, психологиялық әлеміне терең бойлау арқылы көркем бейнелей алды.

20–30 жылдары М. Әуезов «Қараш-қараш оқиғасы», «Көксерек», «Қилы заман» повестерін жазды. «Қараш-қараш оқиғасындағы» басты кейіпкер Бактығұлдың іс-әрекеті жазушының қорғансыз кейіпкерлерінен мүлде бөлек. Бұрынғы әңгімелердегі қорғансыздар тағдырға көнген, мойынсынған жандар болса, Бактығұл – қарсылықшыл тұлға. Оның мінезі тағдырдың қиындығына қарсы шыққан күрес кезінде қалыптасады. Сәт, Сәлмен сияқты байлардан қорлық көріп, Жарасбай байдан пана таппақ болған Бактығұл өз қателігін кейін түсінеді. Өйткені олардың бәрі қиянатшыл қоғамның өкілдері еді. Оларды толғандыратын өз малының, өз жанының қамы. Өзге дүние өртеніп кетсе де, оларға бәрібір. Өзгеге жанашырлық көрсету – оларға жат құбылыс. Әуелде сырты күлген Жарасбайдың рақымына сеніп қалған Бактығұл өзін барымташы ретінде ұстаған иесінің сатқындығын көреді. Оның шын бейнесін таниды. Ашынған Бактығұл Жарасбайды атып өлтіріп, кегін алады. Бұл жай ғана жауыздыққа жауыздық емес, әділеттік жолындағы күреске ұмтылыс, соны танытатын іс-әрекет. Күрес жалғасының белгісі – Бактығұлмен түрмеде бірге жатқан кішкентай баласы Сейіт. Жазушы оны былай білдіреді: «Оқуға ұғымды, ерекше талапты момын кара бала болашақ заманның белгісіз бір жарығына осы абақты ішінде сенген көңілімен күн санап ержетіп келеді».

М. Әуезовтің болған оқиға негізінде жазылған «Қараш-қараш оқиғасы» шығармасы – өмір шындығынан көркемдік шындық туғызатын туынды.

Осы жылдары М. Әуезов көлемі шағын «Көксерек» повесін жазды. Символдық мәні бар бұл туындысында жазушы адам мен табиғат арасындағы байланыстың болмысына бойлап, сан қатпарлы ғажабы мол құбылыстың құпиясын ашуды мақсат тұтады. Адам мен табиғат арасындағы өзара қарым-қатынас адамгершіліктің жұмбақ иірімдерін психологиялық дәлдікпен шешуге мүмкіндік туғызады. Бұл қазақ әдебиетіндегі тың тақырып еді. Қоғам қатыгездігі мен адам қатыгездігі мұнда өзгеше бір символдық мәнге ие болған. Бала Құрмаш пен Көксерек тағдырындағы ұқсастық осыны меңзейді. Мейірім мен қатыгездік күресі – шығарманың негізгі арқауы. Дала тағысы Көксерек қатыгездікке қатыгездікпен жауап береді. Мұнда Джек Лондонның «Ақ азу» атты шығармасының сарыны бар. Бірақ «Көксерек» – таза қазақ дүниетанымын танытатын шығарма. Және ол өмір шындығынан ойып алынып, аса ірі білгірлік танымынан туған, асқан шеберлікпен, көркем суреткерлікпен жазылған.

«Көксерек» – М. Әуезов шығармашылық болмысының терең, суреткерлік табиғатының жұмбақ сырлы, көркемдік әлемінің мол қатпарлы екендігінің нақты айғағы.

М. Әуезов барлығы 32 пьеса жазған. Олардың ішінен екі шығарманы ерекше атауға болады. М. Әуезовтің драматург ретіндегі дарынын танытқан да, оның классикалық дүниесі ретінде мәңгілік мұра болып сақталатын да – «Еңлік-Кебек». «Еңлік-Кебек» – қазақ драматургиясының маңдайалды туындысы.

«Еңлік-Кебек» Семей өңіріндегі Шыңғыстауда XVIII ғасырда орын алған тарихи оқиға негізінде жазылған. Кебек пен Еңлік бір-бірін сүйеді. Бірақ Еңлікті бұрын басқа біреуге атастырып қойған. Екі жас Шыңғыстауға қашып паналайды. Ру басшылары оларды іздеп табады. Екі жасты ат құйрығына байлап өлтіреді. Артында кішкене сәби қалады. Бұл – тарихи шындық. Пьесада осы оқиға негізге алынады.

Бірін-бірі сүйген екі жастың еркіндік іс-әрекетін жақтырмаған екі рудың билеушілері олардың тағдырын дауға салады. Билер ата салтты бұзған екі жасты өлім жазасына кеседі. Автордың көркемдік қиялынан туған кейіпкерлер – сұлу қызға ессіз гашық аңғал батыр Есен, Еңлік тілектесі – қойшы бала Жамал және т.б. Олардың әрқайсысы өз орнын тауып тұрған образдар. Бірі елдің ер Кебекке

және ар-намысын жоғары ұстаған Еңлікке деген жанашырлығы, енді бірі оларға деген қарсылығы арқылы өздерін-өздері айқындап отырады. XX ғасырдың басында пайда болып, әлі орныға қоймаған жанрда жазылған бұл шығарма – М. Әуезовтің тыңға түрен салған шығармашылық ізденісі.

Ескі әдет-ғұрыптың құрбаны Қарагөз тағдыры драматургтің «Қарагөз» трагедиясына арқау болған. Сонымен бірге шығармада өнер адамының еркін өмір сүре алмай, арманда өткен тағдыры, кер заманның әділетсіздігімен арпалысы көрсетілген. Пьесадағы сүйгеніне қосыла алмай, дертке шалдыққан Қарагөз, өнеріне өріс таппай, сүйгенінен айырылған Сырым трагедиясы кімді болсын бейжай қалдыра алмайды. Көркем тіл, жан тербетер нәзік лиризм пьесаның өн бойына өзгеше жылылық береді.

М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы – әлемдік сөз өнеріне қосылған асыл мұра. Өзінің шығармашылық ғұмырының ширек ғасырын арнаған бұл ұлы туындысын жазушы көп ізденіс, терең зерттеу, ұзақ дайындықтан кейін жазды. Яғни М. Әуезов Абайға бүкіл ғұмырын арнады десе болғандай. Қазақтың ұлы ғалымы Қаныш Сәтбаевтың сөзімен айтқанда, «жарты ғасырлық қазақ өмірінің энциклопедиясын жасап шықты» деуге тұрарлық ұлы шығарма.

Роман-эпопея Абай жайлы болғанымен, ол бүкіл қазақ қоғамының жарты ғасырлық даму жолымен бірлікте алынып көрсетіледі. Кең құлашты суреткер Абайдың өсу жолы арқылы ұлтымыздың рухани өсу жолын көз алдымыздан өткізеді. Абайдың азамат, ақын, ел тұтқасы биігіне көтерілуі қоғам дамуымен қатар өріледі. Төрт томдық эпопеяның әр тарауы Абай өмірінің әр кезеңін суреттейді. Жас Абай, ақын Абай, аға Абай, дана Абай! Міне, Абай образы осылай күрделене түседі.

Бірінші кітап бала Абай, жас Абайдың адамдық, адамгершілік, ақындық негізінің қалануын ашады. Ол – өскен орта, ұлттық тәрбие, өмірдің ашы-тұщысын көргенінен, көңіліне түйгендерінен қалыптасады. Елге билігін жүзеге асыруда қатыгездік танытатын әке қаталдығын өз жүрегінен алыстатуы, әже мен ана мейірімінің шуағы, Тоғжан сезімінің бүкіл ғұмырына дәру болар тазалығы – бәрі-бәрі тоғыса келіп, Абайды азамат, ақын ретінде қалыптасуға алып келеді.

Екінші кітапта біз ақын Абайды, өз поэзиясымен адамгершілік рухын себуге арнаған азамат Абайды танимыз. Бұған айрықша әсер

еткен өз халқын терең тануы және өзге жұртта бар озық үлгіден үйрене отырып, оны өнеге етіп шашуы.

Үшінші, төртінші кітаптардан қоршаған ортаның келеңсіздігімен, адамдықты алға қойған ұлы мұратына кедергі келтірмек болған дұшпандарымен күрескен қайраткер, ақын, дана Абайды танимыз. Абай – дәуір тұлғасы, оның өмір жолы – дәуір айнасы. XIX ғасырдың соңғы ширегіндегі қазақ қоғамының бүкіл тыныс-тіршілігі ұлы данышпанның өмірімен өзектес алып көрсетіледі. Оның танымы, терең ой-пікірі, ұлтын өрге сүйреген сана-сезімі, көңіл күйі дәуір келбетімен ұштастырыла суреттеледі. Азамат Абай – ұлт даналығының, ақын Абай – ұлт рухының жемісі. Осының бәрін бірлікте алып, көркемдік келісімін тапқан Мұхтар Әуезов – мәңгілікке жалғасқан рухани биіктік өлшемі.

«Абай жолында» сан алуан образдардың бай галереясы жасалған. Қазақ қоғамының XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген түрлі әлеуметтік топтардан шыққан типтік бейнелері мен түрлі характерлері бар мұнда.

Романның басты кейіпкері, орталық тұлға – ұлы Абай. Абай өмір жолы күнделікті тіршілікпен шектеліп қала алмайды. Ол жол – өсу, даму жолдары. Ойшыл ақынның ой-сана өрісінің өсу жолы. Ол жалаң ғана баяндалып қоймай, кейіпкердің жан дүниесіне, ішкі сезім иірімдеріне, мінез-құлық астарына бойлау арқылы ақынның көркем образы жасалады. Ақын болғандықтан да, романда Абайдың ішкі толғанысы, көңіл күйі, шабытты шақтағы тебіренісі кеңірек көрініс табады.

Абай танымы – өзгеше таным. Ол айналадағы қоғамдық өмірге, құбылмалы өмір құбылыстарына ақындық сезіммен қарайды, азаматтық көзбен таниды. Сондықтан да ол қашанда халықпен бірге. Ұлтының бүкіл қайғы-мұңы мен қасіреті Абай жүрегіне батады. Ақынды толғантқан жай – халқын отар халдегі қасіреттен құтқару жолы. Абайдың ұлылық тұлғасы осыдан бастау алады.

Халықтың Абайға деген сүйіспеншілігі нақты көрсетіледі. Оның досы Ербол, қарт Дәркембай, өжет Базаралы – Абай қадір тұтқан халық өкілі. Олар Абай тұлғасымен әр қиырдан тоғысады. Ербол – Абайдың жастан өскен досы, ақылшысы, сырласы. «Мұңдасарға бұл қазақтан жан таппаған» Абайдың қарапайым халықтан тапқан данагөйі – Дәркембай. Бұлар Абайдың халқымен тығыз байланысының, халық қамқоры ретіндегі азаматтығының куәсі.

Абайдың ел азаматына еткен ықпалы Базаралы сияқты батыр мінез азаматтарға еткен әсері арқылы анықталады. Дала көкжалы бойындағы, мінез-құлқындағы артық-кем тұсты жөнге салушы, ақыл-кеңес беруші – Абай. Сол арқылы оның данагөйлік қыры ашыла түседі.

Шығарманың көп бөлігінде Абайдың ақын болып қалыптасуы суреттеледі. Абай ақындығының өнеге алар, өріс кеңейтер үш тұғырлы тірегі – ұлттық сөз өнерінің, шығыс поэзиясының, орыс-батыс әдебиетінің әсері терең ашылады. Романда Абайдың ақындығы мен сазгерлігі, азаматтығы мен күрескер қайраткерлігі біте қайнасып, біртұтас бүтіндік тапқан. Абай тұлғасының дем берер қуаты, ақынның сенер үміті – халық.

Эпопеяда кездесетін өзге де образдар мен бейнелер өзіне тән ерекшеліктерімен көрінеді. Ол туралы Ғабит Мүсірепов былай дейді: «Сүйіндік – жалтақ, Байдалы – табанды, қырыс адам. Бөжей – сыр бермес. Қаратай – жеңген топтың қасында. Майбасар, Жұмағұл, Тәкежан, Қамысбайлар – патша үкіметінің жасаған болыстығының маңында болатын мансапқорлар. Зере – ел анасы, Ұлжан – соның жалғасы. Бұлардың бәрінің жиынтығы, сақасы сияқты Құнанбай – сонша сұм, сонша аруақты, сонша бір кесек образ. Құнанбай – елдің ескі ойы болса, Абай – елдің алысты болжай алған, ілгері сүйреген ойы». Мұны өте дәл айтылған әр кейіпкердің қысқа сипаттамасы деуге болады.

Романдағы шебер жасалған аса күрделі образдың бірі – Құнанбай бейнесі. Ол – өмір танымы мол, дала саясатының әдіс-айласын терең меңгерген, билік тізгінін қолдан шығармау үшін нендей қатыгездікке болса да бара алатын, айлакер де қатал жан. Құнанбай – тағдыр соққысын тайсалмай қарсы алатын батыл да батыр бейне. Ол заманының өтіп бара жатқанын жақсы біледі, біле тұра ашына айқасқа шығады. Елді Құнанбайша билесін деп билікті Абайға ұстатпақ ниеті – Құнанбайдың әріден ойлайтын ақылды адам екендігінің белгісі.

Құнанбай жолының жеңілуі – Абай жолының нұрлылығын танытады. Романда Құнанбайдың құлдырау, Абайдың өрлеу жолы толық ашылған. Мұны кезінде Ғ. Мүсірепов дәл басып тауып айтқан еді: («Қайтқанда», «Қат-қабатта», «Шытырманда», «Бел-белесте», «Өрде», «Қияда» деген әр бөлімнің аттарын бір-біріне жалғап, бір саты етсең – өрге шығып келе жатқан Абайдың жолы, сонымен бірге аяғынан басына қарай оқысаң – бұл жоғарыдан ылдилап келе

жатқан Құнанбайдың жолы болып шығады. Сонда Абайдың жолы – «қайтқанда, қат-қабатта, шытырманда, бел-белесте, өрде, қияда» болып шығады да, Құнанбайдың жолы – «қияда, өрде, бел-белесте, шытырманда, қат-қабатта, қайтқанда» болады. Бірі – көтерілу, бірі – түсу, төмендеу жолы. Үшіншіден, бұл – Құнанбай тобының да, Абай тобының да жолы». Роман-эпопея – өз бойына роман жанрының барлық қасиетін үйлестірген өте көлемді шығарма. Мұнда психологиялық, әлеуметтік, философиялық, т.б. роман жанрының белгілері көрініс тапқан. Роман кейіпкерлері – көп қырлы. Мазмұны – кең көлемді.

Романның тілі де аса бай. Дәуір тынысын нақты жеткізу мақсатында автор бай тілдік материалды қолданысқа енгізген. Ағып тұрған шешендік те, жоғары пафостағы өрт-жалын монолог та, ұстайтын жерін аңдып баққан сөз сайыс та мұнда жетерлік.

Әр кейіпкердің, әр топтың өзіндік сөйлеу мәнері, сөз сапта-сы ерекшеленіп-ақ тұрады. Құнанбай тобының сөзі – тапқакты үрдістегі, өткір тартысқа бейім, сан ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі шешендік үлгідегі сөз. Ал Дәрмен, Мағауия, Кәкітай сынды жастардың өрелі мәндегі, жоғары мәдениетке бейімделген сөйлеу мәнері жаңашыл лебімен ерекшеленеді. Бұл – Абай мектебінен нәр алған тағылым жемісі. Романда адамның көңіл күйімен астасқан табиғаттың естен кетпес керемет те әсем суреті молынан орын алған. Бұл – жазушының суреткерлік шеберлігінің құдіретінен жаралған сұлу өрнектер.

Жалпы, «Абай жолы» роман-эпопеясы – қазақ әдебиетінің ғана емес, әлемдік әдебиеттің де үздік туындысы. Ол қашанда, қай кезеңде болсын классикалық шығарма болып қала береді.

Ұлы жазушының шығармашылық өмір жолын түйіндей келе айтарымыз, Мұхтар Омарханұлы Әуезов – өз шығармаларының көркемдік әлемімен қазақ әдебиетінің «алтын ғасырына» баланған тұтас дәуір сөз өнерінің құдіретін асқақтатқан творчестволық тұлға. Ал оның шығармашылық мұрасы – қазақ әдебиетін әлемдік руханият кеңістігінің төріне оздырған ұлы туындылар.

МҰРАҒАТ ҚҰЖАТТАРЫ

